

Wiktorja
Kudela-Świątek

W LABIRYNCIE ZNACZEŃ

Pomniki ukraińskiego
Wielkiego Głodu 1932-1933

W LABIRYNCIE ZNACZEŃ

Pomniki ukraińskiego
Wielkiego Głodu 1932-1933

Wiktoria
Kudela-Świątek

W LABIRYNCIE ZNACZEŃ

Pomniki ukraińskiego
Wielkiego Głodu 1932-1933

Kraków 2020

Wiktoria Kudela-Świątek
Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie
ID <https://orcid.org/0000-0001-9559-0784>
✉ wiktoria.kudela-swiatek@up.krakow.pl

© Copyright by Wiktoria Kudela-Świątek, 2020

Recenzenci:
dr hab. Marta Kurkowska-Budzan, prof. UJ
dr hab. Małgorzata Głowacka-Grajper

Opracowanie redakcyjne
Weronika Werewka

Projekt okładki
Paweł Sepielak

ISBN 978-83-8138-231-1 (druk)
ISBN 978-83-8138-232-8 (on-line, pdf)
<https://doi.org/10.12797/9788381382328>

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.pl>

Pomniki to słupy graniczne, w których ludzie wyrażają symbole swoich ideałów, swoich celów i swego postępowania. Są one przeznaczone do tego, by przetrwać epokę, w której powstały, i zostawić spadek dla przyszłych pokoleń. Tworzą one ogniwo pomiędzy przeszłością a przyszłością

Sigfried Giedeon

(...) pamięć miejsc jest niejednorodna i w sposób nieunikniony skomplikowana. Jej kompleksowość wynika z tego, że z jednym miejscem wiążą się różnorodne emocje. (...) Miejsce jest tym, czego się w nim szuka, co się o nim wie i co się z nim łączy. Mimo że jest przedmiotowo konkretne, zmienia się zależnie od perspektywy patrzących

Aleida Assmann

Spis treści

Wykaz skrótów	11
Wprowadzenie	13
Rozdział I. Pomniki Hołodomoru jako przestrzenie pamięci	27
1.1. Pomnik oraz realne i symboliczne miejsce pochówku ofiar Hołodomoru. Definicje	28
1.2. Wybór konceptu teoretycznego.....	31
1.3. Naoczność Hołodomoru.....	45
1.4. Podsumowanie	52
Rozdział II. Pierwsze inicjatywy upamiętniania Hołodomoru	55
2.1. Budowa pierwszych pomników w środowisku diaspory ukraińskiej	56
2.1.1. Hołodomor jako wydarzenie konsolidujące diaspore ukraińską na świecie	58
2.1.2. Religijne inicjatywy komemoracyjne w diasporze północnoamerykańskiej	70
2.1.3. Pomniki budowane z okazji 50. rocznicy Hołodomoru przez diaspore ukraińską.....	92
2.2. Hołodomor w Ukrainie w czasach przebudowy (<i>pieriestrojka</i>). Pomiędzy odgrywaniem (<i>acting out</i>) a przepracowaniem (<i>working through</i>)	105
2.3. Podsumowanie	111
Rozdział III. Budowanie pomników Hołodomoru w Ukrainie i poza jej granicami w latach 1991-2014	115
3.1. Upamiętnianie Hołodomoru w Ukrainie w latach 1991-2014.....	116

3.1.1. Pierwsze inicjatywy budowy pomników Hołodomoru w niepodległej Ukrainie	116
3.1.2. Rola północnoamerykańskiej diaspory w zainicjowaniu budowy pomnika Hołodomoru w Kijowie	121
3.1.3. Inicjatywy budowy pomników w czasie prezydentury Leonida Kuczmy	126
3.1.4. Miejsca pamięci Hołodomoru w okresie prezydentury Wiktora Juszczenki	134
3.1.5. Inicjowanie budowy pomników Hołodomoru po 2010 r.	144
3.2. Pomniki Hołodomoru poza granicami Ukrainy w latach 1991- -2015	148
3.3. Podsumowanie	156
Rozdział IV. Ikonografia Hołodomoru. Miejsca pamięci	159
4.1. Miejsca pochówku realnego i symbolicznego ofiar Hołodomoru ...	160
4.1.1. Miejsca realnego pochówku ofiar głodu na cmentarzach	161
4.1.2. Symboliczne miejsca pamięci Wielkiego Głodu na cmenta- rzach	163
4.2. Ikonografia pomników Hołodomoru	166
4.2.1. Motywy ikonograficzne	168
4.2.2. Symbolika pomników cmentarnych	173
4.3. Podsumowanie	176
Rozdział V. Analiza wybranych przykładów pomników Hołodomoru	177
5.1. Edmonton (1983)	178
5.2. Winnipeg (1984)	186
5.3. Łubnie (1993)	199
5.4. Kijów (1993). Pomnik przy cerkwi św. Michała Archaniola	208
5.5. Kijów (2002). Pomnik na terenie Międzyregionalnej Akademii Zarządzania Personalem (MAUP)	212
5.6. Kraków (2008)	217
5.7. Waszyngton (2015)	222
5.8. Podsumowanie	230

Rozdział VI. Od inspiracji do replikowania pomników	
Hołodomoru	231
6.1. Inspiracje i kopie pomnika autorstwa Wasyla Perewals'kiego	232
6.2. Kopie autorskie i repliki pomnika autorstwa Petra Drozdows'kiego	238
6.3. Replika pomnika <i>Gorzkie wspomnienie dzieciństwa</i> jako element ekspozycji muzealnej w Muzeum Praw Człowieka w Winnipeg	242
6.4. Podsumowanie	248
Zakończenie	249
Bibliografia	255
Spis ilustracji	275
Summary	281
Indeks osobowy	293
Indeks geograficzny	301

Wykaz skrótów

CIUS	– Canadian Institute of Ukrainian Studies [Kanadyjski Instytut Studiów Ukraińskich]
HREC	– Holodomor Research and Education Consortium [Konsorcjum Badawczo-Edukacyjne Hołodomoru]
HURI	– Harvard Ukrainian Research Institute [Instytut badań Ukraińskich przy Uniwersytecie Harvarda]
KC KPU	– Komitet Centralny Komunistycznej Partii Ukrainy
MAUP	– Mizrehionalna akademija upravlinnia personalom [Międzyregionalna Akademia Zarządzania Personalem]
NRU	– Narodnyj ruch Ukrainy [Narodowy Ruch Ukrainy]
NSChU	– Nacionalna spilka chudożnykiw Ukrainy [Narodowy Związek Artystów Ukrainy]
ODUM	– Obiednannia demokratychnoji Ukraincs'koji mołodi [Organizacja Ukraińskiej Młodzieży Demokratycznej]
SKWU	– Switowyj konhres wilnych Ukrajinciw [Światowy Kongres Wolnych Ukraińców]
SUM	– Spilka ukrajins'koji mołodi [Związek Młodzieży Ukraińskiej]
UCC	– The Ukrainian Canadian Congress [Kongres Ukraińsko-Kanadyjski]
UIPN	– Ukraincs'kyj instytut nacjonalnoji pamjati [Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej]
UNF	– Ukrainian National Federation of Canada [Ukraińska Federacja Narodowa Kanady]
UNWLA	– The Ukrainian National Women's League of America [Ukraińska Liga Narodowa Kobiet Ameryki]
UPA	– Ukraincs'ka powstans'ka armija [Ukraińska Powstańcza Armia]

- URDC – Ukrainian Research and Documentation Centre [Ukraińskie Centrum Badawczo-Dokumentacyjne]
- UWC – Ukrainian World Congress [Światowy Kongres Ukraińców]
- WFUWO – The World Federation of Ukrainian Women's Organizations [Światowa Federacja Ukraińskich Organizacji Kobietych]

Wprowadzenie

Zasadniczo jako historyk podejmuję temat tzw. miejsc pamięci ukraińskiego Hołodomoru przede wszystkim dlatego, że są one, w moim subiektywnym przekonaniu, ucieleśnieniem odmiennych kultur pamięci o Wielkim Głodzie 1932-1933 w Ukrainie (Hołodomorze) zarówno w tym kraju, jak i w środowisku diaspory ukraińskiej. Ich zróżnicowane wydźwięki i wykorzystane środki ekspresyjne pozwalają na zbadanie tendencji w polityce historycznej okresu, w którym je powołano do życia (jeśli mówimy o krajowych miejscach pamięci), oraz wyobrażeń wspólnoty pamięci, która je ufundowała (jeśli mówimy o miejscach pamięci poza granicami Ukrainy). Traktuję je zatem jako alternatywne dla historiografii formy opowiadania o przeszłości i przekazywania wiedzy kolejnym pokoleniom.

Włączenie Wielkiego Głodu 1932-1933 (Hołodomoru) do obiegu oficjalnych symboli historycznych Ukrainy dokonane zostało odgórnie przez aparat państwowy¹. Wydarzenie to podniesiono do rangi jednej z tych kart historii Ukrainy, wokół których kolejni prezydenci niepodległego państwa usiłowali umacniać tożsamość narodową Ukraińców. W pierwszym dziesięcioleciu niepodległości Ukrainy miejsca pamięci Wielkiego Głodu były powoływane celowo, aby zarówno oswoić przestrzeń symboliczną, jak i zapełnić krajobraz kulturowy nowego państwa. Z biegiem lat i zwłaszcza w okresie w pewnym sensie „biernej (nie)pamięci” w czasach prezydentury Łeonida Kuczmy (1994-2005) miejsca te

¹ О. Веселова, *Увічнення пам'яті жертв голодомору-геноциду 1932-1933 років в Україні*, „Український історичний журнал” 2004, № 2, s. 50-67.

stały się elementem przestrzeni (nie)pamięci i jedynie od czasu do czasu zwracano na nie uwagę. W czasach Wiktora Juszczenki (2005-2010) miejsca zarówno istniejące, jak i nowo powstające (w tym ekspozycje muzealne) zyskały ponownie na znaczeniu. Werchowna Rada Ukrainy (parlament Ukrainy) uznała Wielki Głód za ludobójstwo jeszcze w lutym 2003 r. Podobną uchwałę w 2006. r. przyjął polski Senat, a następnie Sejm jako wyraz wyjątkowej solidarności z Ukrainą². Z powodu braku jakiegokolwiek polityki historycznej prezydenta Wiktora Janukowycza (2010-2014) miejsca te stały się częścią spuścizny po poprzedniku i w sposób konsekwentny były ignorowane w przestrzeni publicznej Ukrainy w okresie jego prezydentury.

Nie sposób jednak jednoznacznie określić, w jakim stopniu to, co władze państwowe czynią od lat, wynika z potrzeby żywionej przez społeczeństwo ukraińskie, a w jakim stanowi tylko element gry politycznej. Faktem natomiast jest, że zarówno pamięć o Hołodomorze, jak i miejsca pamięci z nim związane, są nadal potężną siłą łączącą pamięć historyczną Ukraińców i kształtującą ich tożsamość narodową³. Pomniki Wielkiego Głodu zaś stanowią zauważalny element krajobrazu kulturowego współczesnej Ukrainy. Wpływają one na sposób odczuwania i przeżywania przestrzeni historycznej głównie przez oddziaływanie na sferę refleksyjno-emocjonalną widza. Z tym że coraz trudniej jest uchwycić znaczenie symboliczne i sensy, które nadają Ukraińcy tym miejscom. Mogą one bowiem w obliczu trudnej sytuacji wewnętrznej zarówno odegrać rolę konsolidującą Ukraińców, jak i zejść na plan dalszy, ustępując miejsca nowym bohaterom związanym z rodzącą się obecnie kulturą pamięci wojny z Rosją i okupacji Krymu oraz wschodniej Ukrainy.

Temat uobecniania bardzo różnorodnych obrazów Hołodomoru jako wydarzenia historycznego w miejscach pamięci w Ukrainie i poza jej granicami interesuje mnie od lat. Pierwszej wstępnej analizy pomników

² R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929-1932)*, Toruń 2005, s. 12.

³ Zob. O. Hnatiuk, *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2003, s. 74-76.

ofiar Hołodomoru w Ukrainie dokonałam w 2008 r.⁴ Z kolei w monografii *Miejsca (nie)pamięci. O upamiętnianiu ukraińskiego Wielkiego Głodu z lat 1932-1933*, wydanej w 2014 r., moją intencją było przyjrzenie się bliżej ukraińskiej kulturze pamięci Wielkiego Głodu jako wydarzeniu formacyjnemu dla nowoczesnego narodu ukraińskiego, zrodzonego z antagonizmu ze wszystkim, co określano dotychczas jako „sowieckie”. W pierwszej kolejności zastanawiało mnie to, czy owa pamięć jedynie naśladuje postkomunistyczną estetykę odreagowania krzywd, uzupełniania „białych plam”, czy też wizualna kultura Wielkiego Głodu nadal jest celowo ograniczana do przekazywania treści narodowych, związanych z pojmowaniem głodu jako ludobójstwa dokonanego na narodzie ukraińskim przez reżim sowiecki⁵.

W 2015 r. na łamach „Ukrajiny Moderny” ukazał się artykuł Tattiany Zhurzhenko podejmujący temat upolitycznienia Hołodomoru w przestrzeni publicznej Ukrainy w czasach prezydentury Wiktora Juszczenki⁶. Pogląd Zhurzhenko był mi bliski, zwłaszcza jeśli chodzi o charakterystykę ostatniego dziesięciolecia w polityce historycznej Ukrainy. W literaturze przedmiotu także w tym czasie funkcjonował pogląd, że temat Hołodomoru wykorzystano w czasach zimnej wojny przez władze USA w rywalizacji ze Związkiem Sowieckim. W sposób szczególny dowodzono tego już w pracy Dmytra Wiedieniejewa i Dmytra Budkowa o 50. rocznicy Hołodomoru, która ukazała się drukiem w 2013 r.⁷ Wspomniani badacze kontynuowali sposób postrzegania Hołodomoru zaproponowany przez Heorhija Kas’janowa w wydanej w 2010 r. pracy o wymownym tytule *Danse macabre*⁸, w której autor

⁴ W. Kudela-Świątek, *Pamięć i „miejsca pamięci” Hołodomoru. Krajobraz po bitwie*, „Nowa Ukraina” 2008, nr 1-2 (5-6), s. 114-115.

⁵ Eadem, *Miejsca (nie)pamięci. O upamiętnianiu ukraińskiego Wielkiego Głodu z lat 1932-1933*, Kraków 2014.

⁶ Т. Журженко, *Вишановуючи голод як геноцид: суперечливі значення меморіалів жертвам Голодомору*, [on-line:] <http://uamoderna.com/md/zhurzhenko-holodomor-memorials> – 1 IV 2016.

⁷ Д. Веденєєв, Д. Будков, *Заручниця глобального протистояння. Трагедія Великого Голоду 1932-1933 рр. в Україні в контексті „холодної війни” 1945-1991 років*, Київ 2013, *Таємні Війни. Історія та Сучасність*, кн. 9.

⁸ Г. Касьянов, *Danse macabre. Голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)*, Київ 2010.

przeanalizował proces tworzenia się ukraińskiego dyskursu publicznego i akademickiego o Wielkim Głodzie z lat 1932-1933. Odróżniał on Hołodomor rozumiany jako koncepcję historiograficzną, a nawet polityczną (i dlatego proponował w tym kontekście zapisywać go z użyciem cudzysłowu jako „Hołodomor”), od klęski głodowej – wydarzenia historycznego z lat 30. XX w. W adnotacji do książki autor zaznaczał nawet, że owa koncepcja jest przeznaczona wyłącznie do użytku akademickiego. W swojej publikacji Kas’janow nie zwracał szczególnej uwagi na miejsca pamięci związane z Wielkim Głodem ani na odprawiane wokół nich rytuały społeczne. Bardziej interesowały go kontrowersje związane z budową pomnika w Kijowie, tzw. Świecy Pamięci, które także można było uznać za dowód upolitycznienia tematu Hołodomoru. Wszyscy ci autorzy opierali swoje badania na solidnych kwerendach źródłowych i w zasadzie nie mogły budzić zastrzeżeń. W międzyczasie kanadyjski badacz Frank E. Sysyn zwrócił uwagę na formy upamiętniania Hołodomoru w diasporze ukraińskiej, które miały miejsce jeszcze w latach 50. i 60. XX w., w tym o budowie cerkwi-pomnika w South Bound Brook w stanie New Jersey w USA⁹. Uświadomiło mi to, że współczesne rytuały pamięci Hołodomoru postrzega się w oderwaniu od historycznego kontekstu powstawania kultury pamięci, która się ukształtowała w diasporze północnoamerykańskiej na długo przed 50. rocznicą Hołodomoru, a następnie wpłynęła na ukształtowanie się kultury pamięci Wielkiego Głodu w Ukrainie.

Celem niniejszej pracy jest spojrzenie na pomniki Hołodomoru jak na miejsca pamięci rozumiane tu jako swoiste depozytariusze tejże pamięci. Podobnie jak Pierre Nora, miejsce pamięci postrzegam nie tylko jako przestrzeń topograficzną, lecz także – metaforyczną. Ukazanie wykorzystywanej symboliki i sposobów przekazu, w tym specyfiki i wyjątkowości tych swoistych przestrzeni pamięci, pozwoli bowiem zastanowić się nad tym, jak Hołodomor jest przedstawiany, upamiętniany i opowiadany w sztuce monumentalnej w różnych zakątkach świata. Postawiłam przed sobą zadanie, by przeanalizować proces nadawania

⁹ F. E. Sysyn, *The Ukrainian Orthodox Church: Memory and Memorialization of the Holodomor*, [on-line:] https://holodomor.ca/wp-content/uploads/2020/04/Sysyn_The-Ukrainian-Orthodox-Church.pdf – 27 VI 2020.

szczególnego politycznego znaczenia doświadczeniu Wielkiego Głodu dla tożsamości narodowej Ukraińców.

Interesować mnie tu będzie również pomnik Hołodomoru jako element krajobrazu kulturowego. Jedynie w połączeniu z otaczającą architekturą miejską bowiem odnajdują pomniki swój wyraz plastyczny. Sens, jaki mają przekazać innym, nadaje im wspólnota pamięci, która powołuje je do życia (w przypadku emigracji) albo powstaje wokół nich (jeśli chodzi o Ukrainę). Aby go zrozumieć, konieczne jest wejście w interakcję ze wspólnotą pamięci, która taki pomnik nie tyle ufundowała, co „powołała do życia”, nadała mu określony sens i znaczenie dla swojej tożsamości.

Z drugiej zaś strony interesuje mnie twórca takiego dzieła, jego osobiste rozumienie Hołodomoru. Zadaję sobie pytanie, co motywuje artystę do podjęcia tego tematu w swojej twórczości, jak podchodzi do procesu tworzenia swojego dzieła, skąd czerpie wiedzę o Hołodomorze i jak ją interpretuje. Jaki Hołodomor artysta uobecnia w miejscach pamięci i dlaczego. Innymi słowy postrzegam tu twórcę pomnika Hołodomoru jako badacza, który za pomocą artystycznej formy przekazu opowiada o Wielkim Głodzie 1932-1933.

W niniejszej pracy zostały także przeanalizowane zarówno mało znane pomniki Hołodomoru, jak i projekty pomników, które nigdy nie zostały zrealizowane, a mimo to są obecne w ikonografii Hołodomoru. Jest to praca traktująca o monumentalnej historii Hołodomoru, mogącej – w mojej opinii – posłużyć zrozumieniu, z jednej strony, tożsamości emigracji ukraińskiej (twórcy wzorca wspomnieniowego), a z drugiej – kierunków polityki historycznej w Ukrainie. W przypadku tych ostatnich interesujący może się zaś okazać zarówno przedmiotowy, jak i czynnościowy aspekt ich funkcjonowania: treść przekazywana w miejscach pamięci i praktyka jej przekazywania.

Podstawowym dla moich badań materiałem źródłowym były: prasa diaspory ukraińskiej od lat 40. XX w. wydawana w USA, Kanadzie, Australii i Wielkiej Brytanii; dokumenty urzędowe określające zasady upamiętniania Hołodomoru w przestrzeni publicznej (uchwały Werchownej Rady Ukrainy oraz kolejnych prezydentów); przemówienia rocznicowe prezydentów Ukrainy; artykuły publikowane w prasie

ogólnokrajowej i regionalnej towarzyszące odsłonięciu poszczególnych pomników oraz literatura artystyczna, w tym wypowiedzi artystów na temat ich projektów pomników zarówno publiczne, jak i udzielone w wywiadach eksperckich. Ważnym źródłem są także wspomnienia osób zaangażowanych w budowę pomników. W tej pracy odwołuję się do wspomnień drukowanych, publikowanych na łamach emigracyjnej prasy ukraińskiej, nagranych osobiście rozmów oraz wspomnień dostępnych w wydaniach internetowych.

W latach 2006-2008 analizowałam także rejestr pomników, który otrzymałam z Ministerstwa Kultury Ukrainy, a w latach 2012-2014 pracowałam z katalogiem przygotowanym przez pracownika Ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej Witalija Ohijenkę¹⁰. Pomocne okazały się też prace o charakterze inwentaryzacyjnym Ołeksandry Weselowej¹¹. Analizowałam nadto katalog opracowany przez niemieckich badaczy pod kierunkiem Anny Kaminsky, który zawierał opis pomników i miejsc pochówku na terytorium Ukrainy powstałych do roku 2008¹². Zapoznałam się także ze wstępnym opracowaniem wykazu pomników emigracyjnych przygotowanym przez Tetianę Katarginę¹³. Prace te ze względu na przyjęte przez badaczy różnorodną metodykę pracy, definicję miejsca pamięci i zasięg geograficzny są pracami w zasadzie nieporównywalnymi. W części z nich zawarte są sprzeczne informacje o datach, fundatorach i twórcach niektórych miejsc pamięci. W końcowym etapie przygotowań tej monografii do druku korzystałam także z dostępnego on-line katalogu miejsc pochówku ofiar Hołodomoru w Ukrainie¹⁴, aczkolwiek obejmuje on wyłącznie miejsca symbolicznego i realnego pochówku ofiar głodu.

¹⁰ <http://www.holodomor-monuments.org/>.

¹¹ О. Веселова, *Меморіальні знаки й пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні*, „Краєзнавство” 2009, № 1-2, s. 169-179; eadem, *Пам'ятні знаки і пам'ятники жертвам Голоду-геноциду 1932-1933 рр. в Україні*, „Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки” 2005, вип. 13, s. 434-441.

¹² *Erinnerungsorte an den Holodomor 1932-33 in der Ukraine*, Berlin 2008.

¹³ Т. Катаргіна, *Скрижалі скорботи. Зарубіжні пам'ятки Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. в Україні*, „Краєзнавство” 2013, № 4, s. 65-80.

¹⁴ <https://map.memorialholodomor.org.ua/>.

Podczas pracy nad tematem odbyłam także szereg kwerend w 2015 r. w Ukrainie, a w 2017 r. w Kanadzie w ramach grantu badawczego pt. „Places of Memory of the Holodomor, 1932-1933” przyznanego przez Holodomor Research and Educational Consortium (HREC). Kwerendę w bibliotekach australijskich wykonała dla mnie w 2018 r. dr Marta Hawryszko. Oprócz tego w ciągu ostatnich 10 lat odwiedziłam większość analizowanych pomników w większych miastach Ukrainy, w Polsce i w Kanadzie oraz śledziłam na bieżąco wydarzenia towarzyszące ich odsłonięciu.

Warto odnotować, że badania nad Wielkim Głodem jako miejscem pamięci i nad miejscami pamięci Wielkiego Głodu podjęto stosunkowo niedawno. Historiografia ukraińska od lat 80. XX w. skupia się na badaniu Wielkiego Głodu jako faktu historycznego¹⁵. Tematem miejsc pamięci Wielkiego Głodu zajmowało się dotychczas zaledwie kilku badaczy. Należy tu wymienić takie nazwiska jak: Ołeksandra Weselowa¹⁶, Tatiana Zhurzhenko¹⁷, Tetiana Katargina¹⁸ oraz Witalij Ohijenko¹⁹. W pracach tych autorzy skupiali się jednak na pojedynczym, wybranym przez siebie aspekcie pomnikowych reprezentacji Hołodomoru. O ile Weselowa i Katargina zastanawiały się nad sposobem upamiętniania

¹⁵ Szersza bibliografia tematu zob. В. Калініченко, Є. Яценко, *Історіографія голодомору 1932-1933 років в Україні*, [w:] Голод. Геноцид 1933 року в Україні. Історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції на відзначення 65-річчя трагедії українського народу, Київ, 28 листопада 1998 р., ред. С. Кульчицький [et al.], Київ–Нью-Йорк 2000, s. 15-25.

¹⁶ О. Веселова, *Меморіальні знаки й пам'ятники жертвам голоду-геноциду...*, s. 169-179.

¹⁷ Por. T. Zhurzhenko, *Commemorating the Famine as Genocide. The contested meanings of Holodomor memorials in Ukraine*, [w:] *Memorials in Times of Transition*, eds. S. Buckley-Zistel, S. Schäfer, Cambridge 2014, s. 221-241, *Series on Transitional Justice*, vol. 16; T. Zhurzhenko, „Capital of Despair”. *Holodomor Memory and Political Conflicts in Kharkiv after the Orange Revolution*, „East European Politics & Societies” 2011, vol. 25, s. 597-639.

¹⁸ Т. Катаргіна, *op. cit.*, s. 65-80.

¹⁹ В. Огієнко, *Візуальна культура пам'ятників жертвам голодомору в Україні*, „Гілея. Науковий вісник” 2012, вип. 65, s. 114-119; idem, *Меморіальна політика вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. В Україні*, „Гілея. Науковий вісник” 2012, вип. 61, s. 72-77.

tego wydarzenia i uszanowania pamięci ofiar, o tyle dwoje pozostałych skupiało swoją uwagę głównie na dyskursywnych praktykach, wynikających z określonej polityki historycznej w Ukrainie. Pośrednio wizualną kulturą Wielkiego Głodu zajmował się też szwedzki historyk Per Anders Rudling na marginesie swoich badań dotyczących ukraińskiej wspólnoty pamięci UPA w Kanadzie. Zwłaszcza zwraca uwagę jego analiza pomnika ofiar Hołodomoru w Edmonton²⁰. Pomnikami emigracyjnymi jako elementem działalności społecznej diaspory ukraińskiej również w Ameryce Północnej zajmowały się Tamara Marusyk i Ołena Kowalczuk²¹.

Niniejsza praca weryfikuje i uściśla szereg dotychczasowych ustaleń naukowych dotyczących historii i idei powstania poszczególnych pomników zarówno w Ukrainie, jak poza jej granicami. Staram się też, w przeciwieństwie do autorów dotychczasowych opracowań, odejść od schematu postrzegania Hołodomoru wyłącznie w kontekście polityki historycznej w Ukrainie. Ważną tezą niniejszej pracy jest bowiem założenie o istnieniu dwu odrębnych procesów kształtowania się wspólnot pamięci Hołodomoru, tj. w diasporze i w niepodległej Ukrainie, które dopiero w ostatnim dwudziestoleciu stały się wzajemnie zależne.

Moje rozważania poprowadziłam w ujęciu jakościowym, przedkładając potrzebę dokonania analizy ikonologicznej nad policzenie i opisanie poszczególnych miejsc pamięci. Problem ustalenia ostatecznej liczby pomników niezależnie od formy, którą nadają im twórcy (mogą być zbiorowe, symboliczne cmentarze, cenotafy oraz inne), jest zadaniem niewiarygodnie trudnym. Wynika to przede wszystkim z faktu, że z różnych powodów w mniejszych miejscowościach władze samorządowe decydują się na postawienie wspólnego pomnika ofiar Wielkiego Głodu i ofiar Wielkiego Terroru. Potwierdzałoby to skądinąd skuteczność polityki

²⁰ Por. P. A. Rudling, *Memories of „Holodomor” and National Socialism in Ukrainian political culture*, [w:] *Rekonstruktion des Nationalmythos? Frankreich, Deutschland und die Ukraine im Vergleich*, Hrsg. Y. Bizeul, Göttingen 2013, s. 227-258; P. A. Rudling, *Multiculturalism, Memory, and Ritualization. Ukrainian Nationalist Monuments in Edmonton, Alberta*, „Nationalities Papers” 2011, vol. 39, s. 733-768.

²¹ О. Ковальчук, Т. Марусик, *Голодомор 1932-1933 рр. в УСРР і українська діаспора Північної Америки*, Чернівці 2010.

historycznej Wiktora Juszczenki, podkreślającej, że Wielki Głód był częścią Wielkiego Terroru, wymierzonego przeciwko Ukraińcom jako narodowi. Dla badacza miejsc pamięci głodu z lat 30. XX w. w Ukrainie taka sytuacja stanowi jednak poważne utrudnienie w szacunkach, co nie oznacza, że ich nie robiono. I tak w 2003 r. liczbę miejsc pamięci ofiar Wielkiego Głodu szacowano na 437 pomników i mogił zbiorowych. Najwięcej znajdowało się ich wówczas w obwodach połtawskim, kijowskim i winnickim. Wschodnie obwody Ukrainy uczestniczą niezbyt aktywnie w procesie upamiętniania ofiar Wielkiego Głodu, gdyż np. w obwodzie dniepropietrowskim od uzyskania niepodległości do 2003 r. odsłonięto jedynie 7 pomników ofiar Hołodomoru, a w donieckim i zaporoskim – żadnego. Po 2008 r. liczba pomników znacznie wzrosła, głównie w związku z 75. rocznicą Hołodomoru. W 2010 r. wydano mapę, na której zostały zaznaczone miejscowości, gdzie już odsłonięto pomniki ofiar Wielkiego Głodu. Zilustrowano ją też kilkoma wyróżniającymi się miejscami pamięci na całym terytorium kraju. W chwili obecnej Holodomor Research And Educational Consortium in Ukraine realizuje potężny projekt inwentaryzacyjny, w wyniku którego zostaną skatalogowane miejsca realnego pochówku ofiar Hołodomoru. Jednakże w projekcie uwzględniono jedynie te pomniki i cenotafy, które są związane z upamiętnianiem masowych zgonów. Miejsc pamięci mających w sposób wyłącznie symboliczny opowiadać o Hołodomorze nie bierze się (przynajmniej na razie) pod uwagę.

W niniejszej pracy będę poruszać się w obrębie analizy warstwy symbolicznej pomników oraz realnych i symbolicznych miejsc pochówku. Na wstępie warto zaznaczyć, że w obydwu tych przypadkach mamy do czynienia z miejscami pamięci powstającymi w różnym czasie, a zatem reprezentującymi zgoła odmiennie obrazy Wielkiego Głodu jako symbolicznego miejsca pamięci. Będą one bowiem ucieleśnieniem odmiennych kultur pamięci o Wielkim Głodzie. Miejsca, które przyporządkowałam do grupy określanej jako „miejsca pochówku” ze względu na miejsce lokalizacji, pomimo swej prostoty niosą ze sobą ogromny potencjał znaczeniowy w kontekście przepracowania traumy Hołodomoru jako traumatycznego wydarzenia w dziejach Ukrainy.

Odpowiedzi na pytania badawcze zapowiedziane na początku moich rozważań wstępnych ujęłam w sześciu rozdziałach zasadniczo powiązanych ze sobą pod względem chronologii wydarzeń.

W pierwszym rozdziale omawiam podstawę teoretyczną mojej refleksji i metodologię prowadzonych badań. Rozstrzygam tu również problem stosowności używania koncepcji miejsc pamięci w rozumieniu Pierre'a Nory w wypadku analizy przestrzeni symbolicznych upamiętniających Wielki Głód w Ukrainie. Odwołuję się także do koncepcji szeregu ważnych w *memory studies* koncepcji i metafor, poszukując odpowiedniego modelu teoretycznego. W tej części pracy opisuję także swój warsztat metodologiczny oparty na teorii recepcji (Stuart Hall), ikonologii (Erwin Panofsky i Peter Burke) oraz krytycznej analizy dyskursu.

W rozdziale drugim staram się ukazać proces kształtowania się rytuałów upamiętniania Wielkiego Głodu oraz budowania pierwszych pomników w diasporze i w niepodległej Ukrainie. W tej części pracy zastanawiam się nad tym, czy w kontekście Wielkiego Głodu mamy do czynienia z wieloma wspólnotami pamięci czy jedną heterogeniczną.

W rozdziale trzecim zaś omawiam inicjatywy podejmowane w Ukrainie tuż po odzyskaniu niepodległości oraz w środowisku diaspory ukraińskiej na Zachodzie. Szczególną uwagę poświęcam inicjatywom wspólnym i tym fundowanym przez diasporę w Ukrainie. Podjęłam też w tym rozdziale próbę zarysowania tego, jak kształtowała się kultura pamięci Hołodomoru na przykładzie kolejno powstających pomników.

Czwarty rozdział poświęcam specyfice i wyjątkowości upamiętniania Hołodomoru w odróżnieniu od upamiętniania innych traumatycznych wydarzeń w XX-wiecznej historii na świecie. W tym celu dokonuję analizy różnych aspektów architektury pomnikowej. W pierwszej kolejności skupiam się na ukraińskiej architektonicznej tradycji symbolicznej, by następnie zastanowić się nad źródłami inspiracji, sposobami tworzenia konstrukcji architektonicznej na płaszczyźnie symbolicznej, podkreślaniem także wspólnych cech charakterystycznych dla pomników upamiętniających ofiary Wielkiego Głodu niezależnie od czasu powstania i szerokości geograficznej.

W rozdziale piątym dokonuję analizy ikonologicznej kilku miejsc pamięci Hołodomoru: Edmonton (1983), Winnipeg (1984), Łubniów (1993), Kijowa (1993, 2002), Krakowa (2008) i Waszyngtonu (2015). Swój wybór obszernie uzasadniam w podejmowanej analizie.

W ostatnim, szóstym rozdziale zaś omawiam proces kopiowania i replikowania wybranych symboli lub całych kompozycji rzeźbiarsko-architektonicznych. Zastanawiam się tu, jakie znaczenie ten proces ma dla całej kultury pamięci Hołodomoru, relacji pomiędzy diasporą a wspólnotą pamięci Hołodomoru w Ukrainie.

Taki układ pozwala przedstawić tytułowe zagadnienie w sposób wielowymiarowy, ponadto dostarcza czytelnikowi analizy przykładów tego, w jaki sposób narracja architektoniczna może stanowić wzmocnienie lub przeciwwagę narracji pisanej. W przestrzeni publicznej bowiem miejsca pamięci Hołodomoru w sposób o wiele bardziej perswazyjny opowiadają o tym wydarzeniu aniżeli prace naukowe czy reportaże, nawet te najbardziej udane. Dlatego też istotne jest zastanowienie się nad tym, jaką historię opowiadają te miejsca pamięci, kto jest adresatem tych narracji i jaka jest przyszłość miejsc pamięci Hołodomoru.

Niniejsza książka powstała dzięki zaufaniu i wsparciu wielu osób. Lista zaangażowanych w moje badania nad kulturą pamięci Hołodomoru jest długa i proszę o wybaczenie tych, których mogłam tu nie wymienić nie z braku wdzięczności, lecz z przejęcia się faktem, że w końcu ten temat został domknięty w mojej biografii naukowej.

W pierwszej kolejności jestem wdzięczna moim najbliższym: mojemu Mężowi Adamowi za ogromną cierpliwość do mnie i mojej wymagającej pracy zawodowej; i moim synom Antoniemu i Ignacemu za wyrozumiałość co do moich nieobecności w domu, a szczególnie za wszystkie laurki, całusy i uściski na powitanie, gdy wracałam z kolejnych badań terenowych.

Niniejsza książka jest także dowodem na to, jak wielu ludzi przekonanych co do wagi poruszonego w niej tematu okazało mi wielką życzliwość i wsparcie finansowe. I tu chcę podziękować zespołowi HREC w osobach Marty Baziuk, prof. Franka E. Sysyna, Valentyny Kuryliw i dr. Andrija Makucha (1956-2019) za pomoc w organizacji moich badań w Kanadzie. Serdecznie dziękuję za konsultacje merytoryczne prof. Darii Darewycz z Toronto, której cenne uwagi odnośnie

do analizy ikonologicznej były dla mnie drogowskazem. Jestem też wdzięczna Ksenyi Kiebuszinski, kierownik Petro Jacyk Central and East European Resource Centre (University of Toronto Libraries) i Halynie Ostapchuk z St. Vladimir Institute w Toronto, których zaangażowanie i wsparcie pomogło mi zrealizować moje obszerne kwerendy literaturowe i archiwalne.

Dziękuję Ludmille Temertey za inspirującą rozmowę wokół roli pomnika Hołodomoru w jej twórczości artystycznej i ofiarowane zdjęcia. Jestem wdzięczna Bohdanowi Kowalowi i Halynie Kowal za serdeczność, której zaznałam, korzystając z gościny w ich domu w Winnipeg, oraz za bogaty materiał archiwalny ze spuścizny Romana-Ivana Kowala, wykorzystany w tej książce. Właśnie projekt pomnika w Kijowie autorstwa Bohdana Kowala, ostatecznie niezrealizowany, zdobi okładkę niniejszej książki. Jestem ogromnie wdzięczna pracownikom Ukrainian Research and Documentation Centre (URDC): Bozhenie Fedynie i Iroidzie Winnyckiej za przyjazną atmosferę współpracy w czasie moich badań terenowych w Kanadzie i za pomoc w dotarciu do moich rozmówców. Dziękuję Państwu Bohdanowi Ihorowi i Lidii Shulakewych za wspianą rozmowę i niegasnący entuzjizm, który udzielał mi się w trakcie badań terenowych. Dziękuję również Oksanie Rewie, inicjatorce budowy pomnika w Toronto, za udostępnienie materiałów archiwalnych, inspirującą rozmowę o zmianach w kulturze pamięci Hołodomoru na emigracji i pokazanie mi Toronto, którego nie znają turyści. Jestem wdzięczna też Jerzemu i Bożenie Głowackim, którzy udzielili mi gościny na czas mojego pobytu w Winnipeg za wspólne dyskusje i rozmowy o życiu na emigracji. Dziękuję dr Marcie Hawryszko z Instytutu Ukrainoznawstwa NAN Ukrainy im. I. Krypjakewycza we Lwowie za wykonanie dla mnie wspomnianych już kwerend w Australii i dr. hab. Tomaszowi Pudłockiemu, prof. UJ z Uniwersytetu Jagiellońskiego za sporządzenie dla mnie bogatej dokumentacji fotograficznej z pobytu w Bound Brook w New Jersey. Jestem wdzięczna dr. hab. Hubertowi Chudziowi, prof. UP z Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie, który wykonał dla mnie fotografię pomnika w Los Angeles. Dziękuję prof. Valentynie Kharhun za wykonanie zdjęć ukraińskiej kwatery na cmentarzu w okolicach Waszyngtonu.

Swoje podziękowanie kieruję także do prof. dr. hab. Mariusza Wołosa, prorektora Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie, który udzielił wsparcia finansowego, niezbędnego do wydania tej książki. Chcę także podziękować pani Paulinie Karteczce z Biura Projektów Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie za wszelkie rady co do realizacji tego projektu wydawniczego.

Dziękuję serdecznie załodze wydawnictwa Księgarnia Akademicka w Krakowie za ich profesjonalizm i życzliwość w pracy nad wydaniem tej monografii. Dziękuję także moim recenzentkom: dr hab. Małgorzacie Głowackiej-Grajper z Uniwersytetu Warszawskiego i dr hab. Marcie Kurkowskiej-Budzan z Uniwersytetu Jagiellońskiego za wysoką poprzeczkę i życzliwą krytykę, dzięki której mogłam pogłębić moją refleksję i wyeksponować w tej pracy to, co najważniejsze.

Na koniec dziękuję dr Marii Goryl z Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie oraz prof. dr. hab. Stefanowi Dousie z Politechniki im. Tadeusza Kościuszki w Krakowie za to, że dzięki ich inicjatywie ta monografia ma również krakowski charakter.

Summary

The Great Famine of 1932–33 – the Holodomor – is one of the pages from Ukrainian history that the independent state's successive presidents (and Viktor Yushchenko in an exceptionally consistent way) have frequently looked to in trying to strengthen the sense of national identity among Ukrainians. The Verkhovna Rada (Ukraine's Supreme Council) declared the Great Famine to be an act of genocide in February 2003. Both the memory of the Holodomor and the places associated with it still constitute a powerful force that binds the historical memory and shapes the national identity of Ukrainians.

It was the state apparatus, acting from above, that incorporated the Great Famine within the scope of Ukraine's official historical symbols. This work, in its initial conception, was motivated by the question of the extent to which the Ukrainian government's action reflect a need felt by the Ukrainian society as opposed to being an element of a political game. As a historian, I have undertaken to examine the 'places of memory' of the Ukrainian Holodomor for several reasons. To begin with, I was driven by a desire to discover and understand the various meanings that are bestowed on such 'places of memory' both in Ukraine as well as in emigration. My attention was also caught by the eclectic, rich and heterogenic Holodomor iconography found across the world. Research curiosity enhanced by the perception of the political nature of the Ukrainian collective memory of the Holodomor demanded that its 'places of memory' be viewed in this context. The main reason is because they embody the varied memory cultures around the Great Famine in Ukraine as well as among the Ukrainian diaspora. The different tone that they strike and means of expression that they employ allow for the

assessment of both the political tendencies at the time of their creation (in the case of the national ‘places of memory’), and of the perceptions of the memory community that funded them (in the case of the ‘places of memory’ beyond Ukrainian borders).

I understand ‘places of memory’ as the unique depositories of collective memory of the ‘memory community’ that brought them into existence. Like Pierre Nora, I see ‘places of memory’ as not merely topographic, but also metaphoric locations. Accordingly, Holodomor’s ‘places of memory’ are spaces directly connected with the dead victims (for example, the cenotaphs at previously unmarked mass graves, reconstructed or discovered on the basis of witness accounts), as well as monuments, museums, or commemorative plaques – places that only symbolically frame this experience.

As a rule, the ‘places of memory’ of the Great Famine are viewed outside of their socio-cultural context, within a sphere set by given state borders (Ukrainian or/and *émigré*). Meanwhile, the juxtaposition of these two in principle different memories of the Holodomor (the traditional *émigré* perspective and the new Ukrainian one) allows to grasp both the degree of kinship and the differences between commemoration as practiced by Ukrainians at home and abroad. Consequently, since I do not speak here of ‘ours’ and ‘others’ here, I have not divided those places into ‘national’ and ‘*émigré*’ ones. The ‘otherness’ of *émigré* monuments is overcome by analysing the memory thesaurus. For regardless of geographic location, these places are linked by shared symbolic content, recreated and transformed in all of the Great Famine’s ‘places of memory’ the world over. This also speaks to the existence of a single, albeit differentiated, community of memory that views the Holodomor as an act of genocide committed against the Ukrainian nation.

At present, monuments to the Great Famine are a noticeable element of contemporary Ukraine’s cultural landscape. They impact the response to and experience of the historical space chiefly by acting on our reflective and emotional sphere.

The subject of my reflection and analysis is thus the culture of memory of the Holodomor in Ukraine and beyond its borders in its institutional aspect, as imposed from above, as well as the artistic embodiments of these notions as created by artists at particular sites of remembrance.

I aim to analyze the process of bestowing a specific political significance on the experience of the Great Famine for the national identity of Ukrainians. Since a monument is seen as the catalyst for such social processes in memory studies, the scope of my analysis includes monuments (including real and symbolic places of burial) that commemorate the Holodomor.

The aim of this book, therefore, is to examine the ‘places of memory’ of the Holodomor in the context of the functioning of various communities of memory that arose from this event. I also give these communities a say, facilitating their reflection on the commemoration of the Holodomor and on what they have achieved in terms of remembrance of this event for future generations. In other words, I am interested here in ‘places of memory’ as an element of a cultural landscape. I touch on an important aspect of monumental sculpture: whereas a painting is best displayed against a neutral background of walls, floor, and the ceiling, which is conducive to reflection and immersion in the specific world created by the painter, works of monumental sculpture commune together with man in his environment and should be viewed from various angles. It is this aspect that safeguards the psychological side of a monument’s reception; only in tandem with surrounding urban architecture do monuments find their artistic expression. The meaning they are to convey is bestowed on them by the ‘community of memory’ that ensured their creation (in émigré settings) or which has formed around them (in Ukraine). In order to grasp it, it is necessary to interact with the ‘community of memory’ that not so much funded the monument as ‘gave it life,’ bestowing it with a specific meaning and purpose for its identity.

This study also considers Holodomor’s little known ‘places of memory’ as well as designs of monuments that were never realized, but which are nevertheless present in its iconography. As a work dealing with the monumental history of the Holodomor, it can further our understanding of, on the one hand, the émigré Ukrainian identity (responsible for the remembrance model), and, on the other, the directions that history-based politics in Ukraine is taking. In the latter case, both the objective and the functional aspects of these sites of remembrance are of interest, in other words, both the content that they convey and the practices of its conveyance.

The source materials that inform my research include: the Ukrainian émigré press published after 1940, governmental documents defining the principles of Holodomor remembrance in the public space (such as the decrees of the Supreme Council of Ukraine and those of Ukraine's successive presidents), the anniversary speeches of Ukraine's presidents, articles in national and regional media covering the unveiling of Holodomor monuments, the commentary on these monumental projects provided by their creators in interviews given both publicly and in an expert capacity, as well as literary accounts. Another important source were the recollections of those involved in the construction of the monuments, as published in the Ukrainian émigré press, recorded during in-person interviews, or available on the Internet.

The uniqueness of this study stems from it being the only work on this subject that diverts from the scheme of viewing the Holodomor exclusively in the context of Ukraine's historical policy and reconstructs the process of shaping Holodomor's memory communities both in the diaspora and in an independent Ukraine, which had started as two independent currents, but grew mutually dependent over the last two decades. It is worth noting that research into the Great Famine as a 'place of memory' has commenced relatively recently and largely outside of Ukraine. Indigenous Ukrainian historiography since the 1980s, in turn, has concentrated on researching the Great Famine as a historical fact and has amassed a sizeable volume of research in this area already.

The present study verifies the imprecise information contained in an array of works of an inventory nature. My deliberations have a qualitative character and prioritize the need for an iconological analysis of Holodomor's 'places of memory' over their enumeration and individual description. Establishing the actual number of such monuments irrespective of the form bestowed by their creators (mass graves, symbolic cemeteries, cenotaphs etc.) is an incredibly difficult task. This is primarily because, for various reasons, local governments in smaller towns and communities decide to erect a joint monument to the victims of both the Great Famine and the Great (Stalinist) Terror. This suggests the effectiveness of Viktor Yushchenko's historical policy, which stressed that the Great Famine was part of the Great Terror directed against the Ukrainian nation. This complicates estimating the number of Ukrainian 'places of memory' of

the famine in the 1930s, which does not mean that such attempts were not made. In 2003, the number of monuments to the Great Famine was estimated at 437 monuments and mass graves, with the largest number found in the Poltava, Kyiv and Vinnytsia regions. Ukraine's eastern regions are less active in the process of commemorating the victims of the Great Famine; up until 2003, only 7 monuments to Holodomor victims had been unveiled in the Dnipropetrovsk region since Ukraine gained independence, and none at all in the Donetsk and Zaporizhia regions. In the course of the past decade, the number of monuments has noticeably risen, chiefly as a result of the 75th anniversary of the Holodomor. In 2010, a map was even published marking places where monuments to the Great Famine had already been unveiled, with illustrations of several exemplary 'places of memory' from across the country. Establishing the precise number of Holodomor's 'places of memory' is not paramount here. Indeed, there exist works that are statistical to some extent, based on detailed research into Ukrainian and foreign journals that published information on unveiling ceremonies of particular monuments or mentioned their creators.

This study consists of six, chronologically related chapters. In the first chapter, I discuss the theoretical basis of my reflections and my research methodology. It serves as a theoretical introduction to the subject of 'places of memory,' and addresses the issue of suitability in employing the notion of 'places of memory' in Pierre Nora's understanding to the analysis of the symbolic spheres commemorating the Great Famine in Ukraine. In searching for an appropriate theoretical model, I also reference the conceptualization advanced by Aleida Assmann, Krzysztof Pomian, Lech Nijakowski and Roma Sendyka. This chapter also explains my methodological approach, which is based in reception theory (Stuart Hall) and iconology (Erwin Panofsky and Peter Burke).

The second chapter draws on the concept of a 'community of memory' to show the process that shaped the rituals of remembrance of the Great Famine and the creation of its first monuments in the diaspora and in independent Ukraine. It is here that I reflect on whether, in the context of the Great Famine, we are dealing with multiple communities of memory or a single, heterogenic one.

The third chapter, in turn, looks at the initiatives that were undertaken in Ukraine right after its gained independence as well as those of the Ukrainian émigré community in the West. Of particular interest to me are joint initiatives as well as those in Ukraine that were funded by the diaspora. This chapter uses the example of successive monuments to the Holodomor to outline how its culture of memory was shaped. It also references the present state of the Holodomor discourse, and to this end analyses Ukraine's historical policy from 1991 to 2014.

Chapter Four is devoted to the specifics and uniqueness of commemorating the Holodomor in distinction to the commemoration of other twentieth-century historical traumas. To this end, it looks at various aspects of monumental architecture, starting with the Ukrainian architectonic symbolic tradition and continuing on to consider the sources of inspiration, the means of creating architectonic constructs in a symbolic dimension, and finally the characteristic traits of monuments commemorating the Great Famine's victims, shared regardless of the time and place of their creation.

The fifth chapter undertakes an iconological analysis of selected places of Holodomor remembrance – Edmonton (1983), Winnipeg (1984), Lubny (1993), Kyiv (1993, 2002), Kraków (2008) and Washington (2014) – providing also an extensive justification of this selection in the course of analysis.

Finally, the Chapter Six I discuss the problem with replication of some of the monuments from Kyiv in over the world.

In subsequent chapters, I will discuss both aesthetic questions and issues around Holodomor's commemoration in Ukrainian and international 'places of memory'. With the emphasis placed firmly on the symbolic and aesthetic component of message, political whirlwinds occupy a noticeably less prominent role in my discussion, although I fully understand that politics and poetics are sometimes inseparable in the context of Holodomor commemorations.

This structure presents the titular subject of this book in a multidimensional way while also supplying the reader with examples of how architectonic narration may enhance or counterbalance written narratives. For in the public sphere, the places of Holodomor remembrance are far more persuasive in their recounting of the event than even the best works

of scholarship or reportage. It is for this reason that we must think about the story told by these places of memory, who it is addressed to, and what the future of Holodomor's monuments and memorials may hold.

Conducting an iconological analysis reveals the iconographic motifs that are significant from a symbolic perspective, and facilitates their interpretation in the context of the meanings bestowed on it by the memory collective and by an artist, whose work in advance attempts to meet this community's expectations and notions about how to best remember the Holodomor. I see iconological analysis as an opportunity to consider other than historiographic forms of narration about the past, and one that is still to be fully valued by historians.

As a historian studying the memory culture of the Holodomor, I do not use visual evidence in an auxiliary or supplementary manner here, in line with the aims of this work. My intent is to place the work of art – the monument of museum exposition along with its creators and funders – at the center of my analysis. Consequently, my analysis falls within the scope of the academic discipline of iconology.

Erwin Panofsky, the founder of iconology as the study of the symbolism and content of visual imagery, defined it to some extent as an interpretive iconography. A scholar working in the framework of iconology aims to expose a visual work's successive semantic layers through a series of analytical activities:

1. Pre-iconographic description (identification of all that can be perceived with the naked eye in a given work, including objects and events);
2. Iconographic description (establishment of the theme, study of the work's conventional significance based on cultural knowledge);
3. Iconological analysis (surmounting an art work's conventional perception).

In terms of the methodology employed in the analyses to come, I start from a conviction akin to Alon Confino's, namely that research into collective memory is first and foremost a reflection on the shape and essence of the group identity shared by members of a given community: an identity that binds this group despite its members' varied interests and motivations. I consider the ways that the past manifests itself in the present to a lesser degree than I do the reasons why some

images of the past have gained recognition while others have been rejected. I therefore attempt to combine in my investigations reflection on memory as such with reflection on memory politics as well as possible counter-memories. It is only in grasping the whole of the phenomenon, without isolating its individual aspects or arranging them in a particular order (for example, chronological), that the essence of memory's complexity can be conveyed – both in the form of memory representations as equally in their adoption or rejection.

Stuart Hall, who came up with the encoding/decoding model of communication, notes a difference between information as it is encrypted and as it is decoded. The content ascribed to a work by its recipients will depend on their experiences and the environment in which they live. This explains why one recipient fully accepts the symbolism intended by the author while another rejects it, or simply does not understand it. My position is that a monument's meaning lies somewhere between its creator's assumptions and its viewer's interpretation. The recipient cannot decipher all of the meanings encoded by the artist, with each party decoding the monument's symbolic meaning in their individual, unique way.

As a result of the fact that Holodomor monuments interest me as part of a broad social and historical backcloth, it was necessary during the analysis of the émigré/diaspora press and media texts to make recourse to an analysis of the discourse itself. For the aim of analysis into media discourse is, according to Małgorzata Lisowska-Magdziarz “to show the formulated, social and not natural specifics of cultural texts; an analysis of the possible effects that the action of various discourses have.” At the basis of critical discourse analysis (CDA) lies the assertion that discourse is a prerequisite element of the social world, that it is the prime mover within social constructs. In other words in CDA discourse is essential to explain the social world. And therefore thanks to this it is possible to discover the forces which exploit in the media a specific image of the Holodomor, what this image is and why in point of fact it is the imposed canonical representation of this event within the media.

The textual analysis employed here involves the detailed description of the new (concerning the ceremonies and happenings associated with the construction or unveiling of the monument, the elaboration of the

design concepts that were to see realisation, the opinions and letters of readers on the subject of these initiatives, the announcement as to possible money collections for the building of such a monument).

Here it turned out necessary to combine the textual and semiotic instruments; and here because the majority of the press pieces analysed in the present work were composed of mutually connected verbal and visual elements. As a matter of fact the conveyor of the message employed an image and words in composing their communiqué. Such an analysis of a press text was a laborious process involving the segmentation of the text (the division of all the structural components), then the reconstruction of the discursive strategies by means of which the speaker shapes the recipient's opinion about the informative content conveyed in the analysed news in order for the global meaning of the analysed piece to be finally deciphered and interpreted.

In analysing press texts in a historical context it is possible to depict the process of the coming about of a Ukrainian Holodomor culture of memory as derived from the conceptualisation of this phenomenon within the North American Ukrainian diaspora; modelled on the culture of memory of the Holocaust and as an instrument for the creation of a Ukrainian symbolic domain in the post-Soviet Ukraine of the 1990s and yet one still modelled on the Soviet aesthetic of martyrdom.

Only with the fusion of these two perspectives was I able to understand that the range of symbols contained in Holodomor monuments and considered to be canonical by certain political formations, were initially created by the artists and creators themselves with the aim of presenting ideas that were completely different. Here, in making reference to the iconologically analysed monument by Vasyl Perevalsky, one may once again emphasise that he did not have the connotations of a Cossack icon as is ascribed to him, but merely the well-known image of Our Lady reproduced as an example of the Marian Russian school of iconography and exhibited at the Tretyakov Gallery for almost one hundred years.

Through the combining of CDA with iconological analysis it was also possible to separate the media transfer on the subject of a monument's symbolic assumptions from the author's conception and idea. This was to turn out to be particularly significant; for the media message was to be more persuasive and was to shape opinion on the subject of

a particular Holodomor depiction for years. And such was the case with the monument in Edmonton (1983), the work of Ludmilla Temertey, about which we shall talk more. For this was created by the artist as in a sense an counter monument in reverence of those who survived. Yet on the pages of the émigré press it was many times criticized for allegedly falling short. It was possible, after conducting a detailed analysis of the émigré press from this period, to ascertain that within the pages of the North American émigré press at this time only negative opinions were printed with regard to the project design (see Chapter V), which after all reflected the conservative stance taken by the editing board of the Ukrainian Weekly at this time.

In an equally similar way the Soviet satirical press employing a whole array of aggressive propaganda instruments (caricatures, personally directed arguments, irony) and attempted to distort the actual aims for the memorial complex at South Bound Brook at the turn of the 1960s, and by so doing attempted to divert the eyes of Soviet Ukraine from the actual reason for why places of commemoration for Holodomor victims could not be constructed where the events themselves actually occurred (See Chapter II).

Within this theoretical framework, as the recipient of a work of art (in this case, a monument to the victims of the Holodomor in Ukraine), I am not passive in encountering it, each time negotiating its significance anew. My semiotic analysis of the symbolic layer of different Holodomor monuments is based in each case on knowledge of the presence of specific symbols and of their significance in Ukrainian culture (including folk and funerary art), as substantiated by relevant literature. Where possible, I also reference the broadly European context of symbols that constitute the canon of Holodomor's visual memory culture, as well as the feedback of both artists and funders on the ideas expressed by particular monuments. The process of creating and realizing these projects is also an important element of my analysis. I am particularly interested in the artists' choice of symbols, and the reasons behind the rejection of particular symbols or designs. For me, the artist is also a historian whose account of the Holodomor is based on historical knowledge, biographical experience and artistic reflection.

My analysis is limited to real monuments, to the exclusion of virtual monuments, art installations, and performative forms of representing the Holodomor experience. In thinking through a monument's symbolic layer and its message to the viewers, I pay attention to the creative process that precedes its construction. I thus do not view a monument simply as a finished project with a concrete meaning, but rather as the effect of a process involving multiple compromises and concessions on the part of both the artist and the memory collective behind the project. My analysis also extends to inscriptions etched into these monuments, which often supplement the work's symbolic layer and convey specific meanings bestowed on it by its creator or funders.

Monografia jest efektem wieloletnich zainteresowań badawczych autorki, ma duże walory poznawcze, jest oparta na solidnych badaniach i porusza tematykę bardzo aktualną, której aktualność wydaje się wbrew pozorom rosnać, nie maleć. Liczny i zróżnicowany materiał źródłowy, jaki zebrała autorka, ukazuje zaskakująco wielką skalę temporalną i geograficzną, a także skalę afektu, jakie składają się na wymiary pamięci o Wielkim Głodzie na Ukrainie.

Z recenzji dr hab. Marty Kurkowskiej-Budzan, prof. UJ

Już na wstępie należy zaznaczyć, że jest to pozycja na rynku polskim wyjątkowa – jest jak dotąd jedynym takim szczegółowym opracowaniem poświęconym pomnikom Hołodomoru stworzonym przez wspólnotę ukraińską nie tylko w obrębie ich własnego państwa, ale także w innych krajach, które zamieszkuje diaspora. (...) Jestem przekonana, że monografia ta będzie stanowiła bardzo ciekawą pozycję wydawniczą nie tylko dla osób zainteresowanych kulturą pamięci współczesnej Ukrainy, ale także wszystkich zajmujących się analizą różnego rodzaju miejsc pamięci.

Z recenzji dr hab. Małgorzaty Głowackiej-Grajper